

DİLLƏRARASI EMOSIYA KONSEPTLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sahilə Mustafayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: sahilamustafa@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə emosiya konseptlərinin dillərarası struktur və semantik xüsusiyyətlərini araşdırılmışdır. Müxtəlif dillərdə emosiyaların ifadə edilməsi metaforik, frazeoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə əsaslanır. Emosiyaların leksik və qrammatik strukturlarda kodlaşdırılması mədəni və tarixi kontekstdən asılıdır. Bu tədqiqat emosiyaların lingvistik təzahürlərinin daha geniş miqyasda öyrənilməsinə zəmin yaradır. Emosiyaların ifadəsi müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə fərqli leksik-semantik vasitələrlə həyata keçirilir. Emosiya ifadələrinin universal və spesifik xüsusiyyətləri dilçilik və psixologiya sahəsində geniş tədqiq olunur. Müxtəlif dil sistemlərində emosiya bildirən vahidlərin istifadəsi sosial və mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişir.

Açar sözlər: Emosiya konseptləri, dillərarası frazeologiya, metaforik ifadələr, sintaktik xüsusiyyətlər, leksik strukturlar, dil və mədəniyyət.

STRUCTURAL FEATURES OF CROSS-LINGUISTIC EMOTION CONCEPTS

Sahila Mustafayeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines cross-linguistic structural and semantic features of emotion concepts. Expression of emotions in different languages is based on metaphorical, phraseological and syntactic features. Coding of emotions in lexical and grammatical structures depends on the cultural and historical context. This study lays the foundation for further study of linguistic manifestations of emotions in languages. Expression of emotions in different languages and cultures is carried out using various lexical and semantic means. Universal and specific features of emotion expression are widely studied in the field of linguistics and psychology. The use of units expressing emotions in different language systems depends on the social and cultural context.

Keywords: Emotion concepts, cross-linguistic phraseology, metaphorical expressions, syntactic features, lexical structures, language and culture.

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ КОНЦЕПЦИЙ ЭМОЦИЙ

Сахила Мустафаева

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются межъязыковые структурные и семантические особенности концептов эмоций. Выражение эмоций в разных языках основано на метафорических, фразеологических и синтаксических особенностях. Кодирование эмоций в лексических и грамматических структурах зависит от культурного и исторического контекста. Это исследование закладывает основу для дальнейшего изучения лингвистических проявлений эмоций в языке. Выражение эмоций в разных языках и культурах осуществляется с помощью различных лексико-семантических средств. Универсальные и специфические особенности выражения эмоций широко изучаются в области лингвистики и психологии. Использование единиц, выражающих эмоции, в различных языковых системах зависит от социального и культурного контекста.

Ключевые слова: Концепты эмоций, межъязыковая фразеология, метафорические выражения, синтаксические особенности, лексические структуры, язык и культура.

1. Giriş

Dil insanın emosional təcrübəsini ifadə etməyin əsas vasitələrindən biridir. Hər bir dil emosiya konseptlərini özünəməxsus struktur, semantik və frazeoloji üsullarla kodlaşdırır. Emosiyaların dillərdə ifadə olunma tərzı mədəni kontekst, tarixi inkişaf və sosial faktorlarla sıx bağlıdır. Bu tədqiqat, emosiya konseptlərinin müxtəlif dillərdə necə strukturlaşdığını və semantik xüsusiyyətlərini araşdırmağı hədəfləyir. Emosiyaların frazeoloji vahidlərdəki rolu da analiz edilərək, onların insan düşüncəsi və dil əlaqəsi ilə bağlı təsirləri müəyyən ediləcəkdir.

İnsan gündəlik həyatında qarşılaşdığı hər bir hadisəyə və obyektə müəyyən münasibət bəsləyir. Bəzi obyektlər və hadisələr insanın xoşuna gəlir, digərləri isə əksinə, antipatiya və ikrah hissi doğurur. Elə fenomenlər var ki, maraq və maraqlanma oyadır, bəziləri isə tam biganəlik hissi ilə qarşılır. Hətta insanın hiss orqanları vasitəsilə qəbul etdiyi predmetlərin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri, məsələn, rəng, dad, qoxu da ona laqeyd qalmır. Belə xüsusiyyətlərlə təmasda olarkən insan ya zövq alır, ya da narahatlıq hissi keçirir ki, bu da bəzən açıq-aşkar hiss edilir, bəzən isə zəif formada olur. Obyektlərin müəyyən keyfiyyətlərinə münasibəti əks etdirən bu hissi ifadə tərzı “emosional ton” kimi adlandırılır.

Müxtəlif həyat hadisələri və faktları öz kompleksliyi və müxtəlif xüsusiyyətləri ilə daha mürəkkəb emosional təcrübələr yarada bilər. İnsanların bu hadisələrə reaksiyası sevinc, kədər, rəğbət, nifrət, qəzəb, ıftixar, utanc və qorxu kimi müxtəlif emosional hisslər şəklində ifadə olunur. Bu duyğular ümumi mənada emosiyalar və ya hisslər adlandırılır.

Emosiyalar insanın tələbatlarını və onlara yönəlmiş obyektləri xarakterizə etmək üçün mövcuddur. Təkamül prosesində emosional hallar və duyğular bioloji baxımdan sabitləşərək, həyat fəaliyyətinin optimal səviyyədə saxlanılması üçün bir mexanizmə çevrilmişdir. Onlar, eyni zamanda, orqanizmin funksional vəziyyətini və insanın fəaliyyətini tənzimləyən əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Emosiyalar orqanizmi zərərli təsirlər barədə xəbərdar etməklə, onun müdafiə mexanizmini işə salır və adaptasiya prosesini optimallaşdırır [10, s.56].

2. Mövzu ilə bağlı müzakirələr

Emosiyalar müxtəlif elm sahələrinin - dilçilik, pedaqogika, fəlsəfə və psixologiya kimi sahələrin alimlərinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna görə də emosiyalar kompleks yanaşma tələb edən çoxşaxəli bir tədqiqat sahəsi hesab edilir [12, s.102].

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, emosiyalar müxtəlif kriteriyalar üzrə təsnif edilir: modallıq, intensivlik, dərinlik, davamlılıq, insana təsiri, yaranma şərtləri və funksional xüsusiyyətlər baxımından. Məsələn, K. İzard, B.İ. Dodonov, N.A. Krasavski, A.N. Leontyev və S.L. Rubinşteyn kimi psixoloqların tədqiqatlarında emosiyaların üç əsas funksiyası vurğulanır:

1. Koqnitiv funksiya,
 2. Reflektiv funksiya,
 3. Tənzimləyici funksiya [11, s.67].
- K. İzard emosianı belə tərif edir:

“Emosiya - bir hiss kimi yaşanan, insanın qavrayışını, düşüncəsini və fəaliyyətini motivasiya edən, təşkil edən və istiqamətləndirən bir hadisədir” [10, s.88].

S.L. Rubinşteynin fikrincə, “emosiyalar fenomenoloji aspektdə müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir ki, onlardan biri də polarlıqdır. Yəni emosiyalar müsbət və ya mənfi çalarlarla ifadə olunur. Bununla belə, bu iki qütb bir-birindən tam müstəqil deyil və bir sıra hallarda onlar insan hisslərində kompleks şəkildə birləşə bilər. Məsələn, qısqanclıq hissində həm dərin sevgi, həm də kəskin nifrət eyni anda özünü göstərə bilər” [12, s.127].

A. Vejbitskaya da emosiyaları müsbət və mənfi kateqoriyalara ayırır. Bununla belə, müasir psixoloji araşdırmalarda “emosiya” və “hiss” terminləri arasındakı fərq barədə yekdil mövqe mövcud deyil. Adətən, emosiyalar fizioloji tələbatların ödənilməsi ilə əlaqələndirilir, hisslər isə insanın intellektual və sosial təcrübəsinə əsaslanan daha mürəkkəb psixoloji konstruksiyalar kimi qiymətləndirilir [8, s.145]. Müasir araşdırmalar göstərir ki, bu anlayışların sərhədləri bir-birinə qarışır və bəzi alimlər “emosiya” terminindən ümumi mənə daşıyan bir ifadə kimi istifadə edirlər [13, s.85].

Emosiyalar dilin emosional mənzərəsinin ayrılmaz hissəsidir və onların ifadəsi milli mədəni dəyərləri əks etdirən dil vahidləri vasitəsilə həyata keçirilir [7, s.138]. Emosiyaların dil vasitəsilə ifadəsi müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə həyata keçirilir ki, bu vasitələr aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- a) Emosiyaları adlandıran və ya onların mənasını verən leksik vahidlər;
- b) Emosiyaları təsvir edən müxtəlif diskursiv üsullar;
- c) Danışqda emosiyaları ifadə edən cümlə və ifadə formaları [13, s.100].

Əsas amil kimi, emosiyaların obyektivləşdirilməsi vasitələrinin formal və məzmun baxımından sabit lingvistik mühitdə meydana çıxması kontekstə bağlıdır. Müşahidələr göstərir ki, emosiyaların təsviri, adətən, üçüncü şəxs və ya keçmiş zaman kontekstində birinci şəxs vasitəsilə təqdim edilir. Bununla belə, konkret bir hadisəyə dərhal verilən reaksiya zamanı deskriptiv ifadələr performativ mənə qazanır [9, s.645].

Emosiya konseptləri dil və mədəniyyət arasındakı əlaqənin öyrənilməsi baxımından son dərəcə aktual bir tədqiqat sahəsidir. Emosiyalar əsas insani duyğulardan biri olub, dil vasitəsilə çox mütərəqqi formada ifadə edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, emosiya konseptləri universal cizgilərlə yanaşı, hər bir dilin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə və mədəni çərçivəsinə görə dəyişə bilər.

Emosiya konseptləri psixologiya, lingvistika və koqnitiv elm sahələrində geniş öyrənilməkdədir [8, s.123]. Emosiya konseptləri universal olub, eyni zamanda mədəni faktorlardan asılı olaraq dəyişir. Məsələn, “qəm” və ya “sevinc” kimi anlayışlar çoxsaylı dillərdə eyni funksiyanı daşısa da, onları ifadə edən struktur və semantik mexanizmlər fərqli ola bilər [2, s.204].

Emosiya konseptləri insan təcrübəsinin çox mühüm hissəsini təşkil edir və onlar dil vasitəsilə çox spesifik formalarda ifadə edilir. Dillər arasında emosiya konseptlərinin quruluşu

və istifadəsində fərqlər olsa da, insanların duyğunu anlama və ifadə etmə tərzində mədəni və sosial kontekstdə əsaslanan çoxsaylı oxşar cizgilər daşıyır. Məsələn, şərq və qərb dilləri arasında emosiya konseptlərinin istifadə sıxlığı, metaforik dəyəri və semantik çalarları çox zaman fərqli mənalar kəsb edir. Bəzi dillərdə emosiya ifadə edən sözlər çox spesifik semantik nüanslara malikdir, halbuki digər dillərdə onlar geniş kontekstdə istifadə edilir. Məsələn, ingilis dilində **“love”** sözü eyni zamanda dostluq, ailəvi sevgi, romantik məhəbbət kimi fərqli aspektləri ifadə etdiyi halda, yapon dilində **“ai”** və **“koi”** kimi iki ayrı söz məhz bu emosiya konseptlərini ayrı dəyərlə izah edir.

Bundan başqa, dillər arasındakı emosiya konseptlərinin struktur xüsusiyyətlərini formalaşdıran amillər arasında mədəni kontekst, ünsiyyət qaydaları və sosial norma dəyişkənliyi mühüm rol oynayır. Məsələn, kollektivist cəmiyyətlərdə emosiya konseptləri sosial harmoniya ilə yaxından bağlı olduğundan onların ifadəsi dolayı yolla verilir, halbuki individualist cəmiyyətlərdə emosiya ifadələri daha açıq və birmənalı formada dilə gəlir. Bu, eyni zamanda sözlər arasındakı sinonimlik və antonimlik əlaqələrinin hər bir dildə fərqli şəkildə qurulmasının başlıca səbəblərindən biridir.

3. Emosiya konseptinin fərqli aspektlərdə araşdırılması

Emosiya konseptlərinin dil strukturundakı özəllikləri sintaktik, leksik və morfoloji aspektlərdə araşdırılır. Bu aspektlər aşağıdakı kimi izah edilə bilər:

1. *Leksik-Semantik Xüsusiyyətlər*: Hər dil emosiya konseptlərini ifadə edən spesifik ləhcələrə və ya sinonimik sıraya malik ola bilər. Məsələn, ingilis dilində **“happiness”**, **“joy”**, **“delight”** kimi sinonim sözlər eyni emosiya konseptini fərqli kontekstdə ifadə edir [1, s.87]. Emosiya konseptlərinin struktur və semantik xüsusiyyətləri dillər arasında fərqli əsaslara dayanır və bu fərqlilik çox vaxt leksik-semantik, morfoloji və sintaktik aspektlərdə özünü göstərir. Dillər arasında eyni emosiya konseptinin mütərəqqi işlənmə bilməsi bəzi semantik və struktur faktorlarla əlaqəlidir.

Leksik-semantik fərqlər dillər arasında mədəni əsaslara dayanır və onlar konseptual metaforalar vasitəsilə öz ifadəsini tapır. Məsələn, ingilis dilində **“anger”** (qəzəb) konsepti isti temperaturla assosiasiya olunur və **“hot-headed”** (qaynar başlı), **“boiling with rage”** (qaynamaq) kimi ifadələrlə əlaqələndirilir. Halbuki, yapon dilində eyni konsept daha çox daxili sakitliyin itirilməsi kimi izah edilir və bu da **“ikari ga tsukamaranai”** (öz qəzəbini idarə etməmək) kimi ifadələrdə öz əksini tapır [3, s.50].

Morfoloji baxımdan emosiya konseptlərinin ifadəsi fərqli dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bəzi dillərdə emosiya konseptləri spesifik prefikslər və suffikslər vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, alman dilində **“traurig”** (kədərli) sözündəki **“-ig”** suffiksi onun sifət olduğunu göstərir, halbuki, çin dilində kədər emosiya bildirən vahidlər morfem birləşməsi şəklində yaranır [5, s.78]. Bəzi dillərdə emosiya konseptləri prefikslər və ya suffikslər vasitəsilə formalaşır. Məsələn, rus dilində **“радость”** (sevinc) sözü **“рад-”** (sevinc hissi) kökündən yaranmışdır və bu kök digər emosiya sözlərində də istifadə edilir.

Sintaktik cəhətdən bəzi dillərdə emosiya konseptləri passiv konstruksiyalar və ya qrammatik struktur vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində **“I am happy”** şəklində sadə cümlə qurularkən, ispan dilində **“Estoy feliz”** kimi feilin spesifik formaları işlədilir. Bu cür fərqlər dillər arasındakı struktur variasiyalarını göstərir.

Dillər arasında eyni emosiya konseptinin mütərəqqi işlənmə bilməsi bəzi semantik və struktur faktorlarla əlaqəlidir. Məsələn, eyni duyğunun fərqli dillərdə müxtəlif struktur və semantik yollarla ifadə edildiyini görə bilərik. İngilis dilində **“fear”** sözü qorxunu ifadə edir, lakin rus dilində **“страх”** və **“боязнь”** kimi iki ayrı söz eyni konsepti fərqli dərəcələrlə bildirir [4, s.221].

2. *Sintaktik Xüsusiyyətlər*: Bəzi dillərdə emosiya ifadələri struktur baxımdan mədəni çərçivəyə söykənir. Məsələn, yapon dilində emosiya ifadələri **“keigo”** adlanan nəzakət forması ilə cümlə daxilində işlənir və bu, çox vaxt emosiyanı ifadə etməkdə dolayı yolla aparılır [3, s.43].

Frazeoloji vahidlər emosiyanın öyrənilməsində çox vacibdir. Bu vahidlər dilin daxili semantik sistemini aşağıdakı kimi ifadə edir:

Metaforik İfadələr: Emosiya konseptləri, adətən, metaforik şəkildə dilə gətirilir. Məsələn, ingilis dilində **“heartbroken”** (qəlb qırıq), Azərbaycan dilində **“başına dərdi düşmək”** kimi ifadələr eyni semantik sahəni bildirir. Bu tip ifadələr emosiyaların insanlar tərəfindən necə qavrandığını və ifadə edildiyini göstərir.

İdiomatik Strukturlar: Bəzi ifadələr birbaşa tərcümə edilə bilməz. Məsələn, **“to be on cloud nine”** ingilis dilində xoşbəxtliyin zirvəsini bildirir, lakin bu ifadə digər dillərdə eyni semantik yükü daşımır. Buna bənzər şəkildə, rus dilində **“душа нараспаньку”** ifadəsi emosional açıqlığı ifadə edir, lakin bu anlayışın eyni formada digər dillərdə qarşılığı olmaya bilər.

Mədəniyyətə Xas Frazeologiya: Hər bir dil və mədəniyyət özünəməxsus frazeoloji vahidlərə malikdir. Məsələn, türk dilində **“içi yanmaq”** (kədərlənmək) ifadəsi Azərbaycan dilində də mövcuddur, lakin bəzi mədəniyyətlərdə bu emosiya fərqli simvollarla ifadə edilir.

Nəticə. Emosiya konseptlərinin dillərarası struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, dilin insan duyğuları üzərindəki təsirini dərinlən anlamağa imkan yaradır. Hər bir dil emosiya konseptlərini özünəməxsus sintaktik, leksik və frazeoloji sistemlər vasitəsilə ifadə edir. Bu tədqiqat sahəsi həm dilçilikdə, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Emosiya konseptləri müxtəlif dillərdə fərqli struktur və semantik xüsusiyyətlərə malikdir və bu, onların mədəni kontekstlə sıx əlaqədə olduğunu göstərir. Dillərarası frazeoloji vahidlərin müqayisəsi emosiyaların ifadəsində metaforik və idiomatik xüsusiyyətlərin vacibliyini nümayiş etdirir. Emosiyaların dillərdə ifadəsi yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də sintaktik və qrammatik aspektlərdə də özünü göstərir. Tədqiqat göstərir ki, emosiya konseptlərinin öyrənilməsi insan düşüncəsinin dilə təsiri və onun konseptual strukturunun daha

dərindən başa düşülməsinə kömək edir. Gələcək tədqiqatların müxtəlif dillərdə emosiyaların təsviri və onların ünsiyyətdə oynadığı rolun daha geniş şəkildə araşdırılmasına diqqət yönəlməklə bu məsələ daha da dərindən tədqiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Jackendoff R. (1992), *Semantic Structures*. MIT Press, 540.
2. Lakoff G. (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press, 290.
3. Matsumoto Y. (1988), Reexamination of the universality of face politeness phenomena in Japanese. *Journal of Pragmatics*, Vol.12, No.4, 403-426. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(88\)90003-3](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(88)90003-3)
4. Mustafayeva S.B. (2023), Müasir dilçilikdə korpus dilçiliyinin yeri və əhəmiyyəti. *İpək yolu*, No.3, 147-152.
5. Wierzbicka A. (1999), *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press, 316.
6. Zhang Y. (2013), *Cultural and Linguistic Variation in Emotion Expression*. London: Routledge, 278.
7. Бородкина О. (2002), *Эмоциональная Картина Мира: Лингвистические Аспекты*. Москва: Наука, 350.
8. Вежбицкая А. (1996), *Выражение Эмоций в Языке*. Москва: Институт Языкознания, 243.
9. Гак В. (1998), *Контекст и Языковые Единицы*. Москва: Языки славянской культуры, 240.
10. Изард К. (1991), *Психология Эмоций*. Москва: Академия Психологических Наук, 290.
11. Красавский Н.А. (2001), *Исследование и Классификация Эмоций*. Санкт-Петербург: Институт Лингвистики, 345.
12. Рубинштейн С.Л. (2003), *Основы Общей Психологии*. Москва: Академия, 210.
13. Шаховский В.П. (1987), *Проблемы Языка и Эмоций*. Воронеж: Издательство Воронежского Государственного Университета, 278.
14. Шаховский В.П. (1988), *Лексико-Семантические Аспекты Выражения Эмоций*. Москва: Институт Русского Языка, 1988, 311.